

Wie is er bang voor technologisch determinisme?

In: I&I Nieuwe media in perspectief 21 (2) 2003

Marianne van den Boomen

Het is vrijwel altijd raak. Of het nu is op een studiedag over ICT-uitdagingen voor beleidsmakers, een conferentie over gender en internet, of een symposium over de toekomst van de geesteswetenschappen in het digitale tijdperk - de openingszinnen zijn vrijwel altijd dezelfde. Ze komen neer op 'We moeten waken voor technologisch determinisme.' De zaal knikt vervolgens instemmend.

Kennelijk is dat heel erg, technologisch deterministisch denken.

Maar wat is het eigenlijk precies? Bot uitgedrukt is het de aanname dat 'de technologie' absoluut bepalend is voor maatschappelijke en persoonlijke ontwikkelingen. In die volstrekt onversneden vorm komt technologisch determinisme echter nauwelijks voor. Dat is ook praktisch onmogelijk, want wie echt absoluut die mening is toegedaan, kan niets anders doen dan de ontwikkelingen over zich heen laten komen, passief toezien en hooguit af en toe roepen: 'Zie je nu wel, ik zei het toch, it's the technology, stupid!'

In feite is met het roepen van 'ik zei het toch' het absoluut deterministische standpunt al verlaten - immers, wie gaat roepen of waarschuwen moet toch ergens het idee hebben dat het wat uitmaakt als zij wat roepen. En wie meent dat roepen iets uitmaakt, kan al niet meer denken dat we absoluut onderworpen zijn aan technologieën of structuren buiten ons...

Er is kortom sprake van een ingebouwde paradox: om een vorm van determinisme kenbaar te maken, kan men niet anders dan een positie vrij houden van de deterministische dynamiek. Een plek om te schuilen, of om toch nog in vrijheid te handelen.

Zelfs gedoodverfde absolute deterministen als Karl Marx of Neil Postman - de eerste met een cultuuroptimistische inslag ('revolutie en overwinning van het proletariaat'), de tweede juist cultuurpessimistisch ('onderwerping aan het technopolishe systeem en dood van de cultuur') - hebben hoe dan ook het idee dat het wat uitmaakt als zij dikke boeken schrijven over hoe de technologie dan wel de productiemiddelen ons bestaan bepalen. In hun boeken zoeken zij bovendien naar aanknopingspunten om het tij te keren dan wel een handje te helpen in de juiste richting. Postman wil een opvoedings- en onderwijs-offensief, Marx de politieke organisatie van het proletariaat. Kennelijk is geen determinisme zo absoluut of er zit wel een gaatje in.

Onversneden technologisch determinisme is dus zeldzaam. Niemand kan dat 24 uur per dag als levensvisie hebben, en zelfs een consequent volhouden van dat uitgangspunt gedurende een heel boek of artikel is al moeilijk. Niettemin kunnen bepaalde onderdelen van een werk - passages, redeneringen en vooronderstellingen - wel degelijk technologisch deterministische trekjes aannemen.

Welke vorm neemt dat aan? In principe de vorm van het uitgangspunt dat de technologie er nu eenmaal is, zijn eigen gang gaat en daarbij de wereld verandert en ons verandert. Daar lijkt weinig mis mee; het uitgangspunt is zo algemeen, dat het slechts een triviale waarheid oplevert, waar weinig op af te dingen valt. De problemen doen zich pas voor als we gedetailleerder inzoomen op de samenstellende termen.

'De technologie die er nu eenmaal is' - maar hoe is die er dan gekomen? Als uitkomst van een sociaal-historisch proces, met alle contingenties en machtsverhoudingen vandien, of als uitkomst van een soort natuurlijke evolutie? Hoe meer nadruk op de natuurlijke evolutie, hoe deterministischer; hoe meer neiging naar historische contingenties hoe minder deterministisch.

'De technologie die zijn eigen gang gaat' - maar hoe 'eigen' precies? Eigen in de zin van absoluut autonoom, met eigen wetmatigheden, die als natuurwetten te achterhalen zijn? Of eigen in de zin van een eigen dynamiek in permanente sociale en historische wisselwerking met de andere dynamische processen? Hoe absoluter de autonomie wordt gedacht, hoe deterministischer; hoe relatiever en gesitueerder die wordt gedacht, hoe minder deterministisch.

'De technologie die de wereld en ons verandert' - okee, maar is dat dan de enige factor die de wereld en ons bepaalt, of zijn er ook andere? Hoe minder andere factoren er worden erkend, hoe deterministischer; hoe meer andere factoren, hoe minder deterministisch. Zo bezien is determinisme geen gefixeerd vooringenomen standpunt, maar telkens weer een keuze voor een specifieke positie op verschillende glijdende schalen. Een schaal van noodzakelijk-natuurlijk naar contingent-sociaal-historisch, een schaal van absolute autonomie naar relatieve autonomie, en een schaal van monocausale naar multicausale factoren.

Maar het grootste probleem hebben we dan nog niet gehad: 'de technologie' - wat verstaan we daar eigenlijk onder? Het is een woord dat nogal veelomvattend is, juist omdat het gaat over artefacten, processen en onze kennis daarover. Het slaat op apparaten en voorwerpen die we gebruiken, op het voedsel dat we eten; het slaat op fabrieken en laboratoria waar de producten gemaakt en ontwikkeld worden en waar mensen werken en dingen bedenken; het slaat op de kennis die we opdoen via onderwijs en media; het slaat op specialistische kennis die we gebruiken op ons werk en het slaat op common knowledge die we gebruiken in het dagelijks leven. Voor een woord dat zoveel betekent, is het ook niet moeilijk om als overkoepelende determinant van alles op te treden.

'Technologie' is bij uitstek zo'n koepelwoord. En in de hitte van een debat zien we eerder de koepel dan wat het allemaal overkoepelt. Zo'n koepelwoord verschijnt dan als een blok beton, dat er zwaar inramt. Er zijn meer van die grote woorden: de economie, de geschiedenis, de natuur, de maatschappij, de biologie, de wereldgeest, de tijdgeest. Die woorden lenen zich heel goed voor het doen van deterministische uitspraken, juist omdat ze zo ondoordringbaar zijn. Het zijn woorden als black boxes, woorden die niet uitnodigen tot enige tegenspraak, woorden die alles af laten glijden van hun gladde oppervlak en daardoor voor laatste waarheid kunnen spelen.

In een dialogische situatie hoeven we daar echter geen genoeg mee te nemen. Elke black box is te openen, te ondervragen, te determineren als het ware, te ontbinden in samenstellende factoren. Black box-woorden blijken stuk voor stuk te zijn opgebouwd en samengesteld uit een heleboel volstrekt heterogene dingen, verschijnselen en concepten - niet zelden in de vorm van weer nieuwe black box-woorden, die op hun beurt weer nopen tot determinatie, etcetera etcetera. Tot in het oneindige. Of tot op het punt dat je uit pragmatische en epistemologische overwegingen ergens een grens moet trekken.

Het is de vraag of met zo'n heterogeen samenstelsel - met ongetwijfeld talloze ongedetermineerde open einden - nog enig 'determinisme' te bedrijven valt.

Nauwelijks eigenlijk, het eindeloze spel van telkens nieuw te determineren black boxes, maakt elk absolutisme en reductionisme onmogelijk. Determinisme blijkt uiteindelijk niets anders dan te vroeg stoppen met determineren. En op welk punt men ook stopt met determineren, in een dialogische situatie kan een ander altijd doorvragen, doordetermineren. Misschien hoeven we daarom ook helemaal niet zo bang te zijn voor 'technologisch determinisme'. Geen determinisme zo gesloten of er zit wel een ongedetermineerd los eindje aan, dat los te trekken is. Technologisch determinisme is zo bezien nooit het einde van een debat, maar juist het begin ervan.

Marianne van den Boomen is webredacteur van De Groene Amsterdammer en docent-onderzoeker bij het Instituut voor Media en Re/presentatie (specialisatie Nieuwe Media en Digitale Cultuur) van de Universiteit Utrecht

Mail: Marianne.vandenBoomen@let.uu.nl

Homepage: <http://www.xs4all.nl/~boom>